

een nieuwe impuls kreeg. Rümkes in religieuze kringen respectabele reputatie zorgde ervoor dat de godsdienstpsychologie niet meer met argusogen werd gadeslagen en daardoor een vernieuwde impuls kreeg.

Na de Tweede Wereldoorlog publiceerde Simon Vestdijk (1898-1971) *De toekomst van de religie* (1947), waarin hij religie als projectie beschouwt – indertijd was dat vloeken in de kerk. Van Belzen noemt Vestdijks werk '[...] een groots en samenhangend betoog, dat echter een mengelmoes is van analyses, beschouwingen, persoonlijke opmerkingen en wensen' (180). *Religieuze projectie* (1956) van Fokke Sierksma (1917-1977), een reactie op Vestdijk, is daarentegen in Van Belzens ogen een erudiet boek: deze hoogleraar theologie behandelde de kwestie op wetenschappelijke wijze. Onnodig te zeggen dat protestants-christelijke en rooms-katholieke tijdgenoten niet te spreken waren over het werk van Vestdijk en Sierksma.

Met omtrekkende bewegingen, vergezichten en zoals reeds gezegd tal van onverwachte details, plaatst Van Belzen een eeuw godsdienstpsychologie in de geschiedenis van de (inter)nationale psychologie, de religie- en cultuurgeschiedenis. In de epiloog van zijn studie werpt Van Belzen zich ook nog eens op als een Kouweriaanse criticus, die zich erover verbaast, dat de oorspronkelijke opdracht van de psychologische wetenschap in het algemeen – namelijk: 'tot een fundamenteel begrip van de mens te geraken' (393) – tegenwoordig nog maar weinig voorstelt. Psychologen hebben geen oog meer voor individuele verschillen, maar kijken slechts naar statistische gemiddelden en vooral onder studenten afgenomen steekproeven. Het zijn wat dit betreft ook luie wetenschappers, aldus een geïrriteerde Van Belzen, omdat deze eenvoudig en snel verkregen data niet te generaliseren zijn.

De (schrane) winst van een eeuw godsdienstpsychologie is dat wetenschappers na verloop van tijd '[...] op een niet-religieuze, niet-theologische wijze (hebben) leren spreken over

religie'. Voor academici dient religie immers geen 'geheim' of 'mysterie' te zijn, maar een empirische, culturele werkelijkheid die grondig onderzocht moet worden (390).

JACQUES DANE, NATIONAAL
ONDERWIJSMUSEUM

Kuiper, D.Th., Schutte, G.J. (eds.), **Het kabinet-Heemskerk 1908-1913** (Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 18; Zoetermeer: Meinema, 2010, 199 blz., ISBN 978 90 211 4278 4).

Na een herdenkingsbundel voor het 'eerste christelijke' kabinet-Mackay (1888-1891) in 1990 en een themanummer over het kabinet-Kuiper (1901-1905) in 2001 heeft de redactie van het *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* onlangs ook het jubilerende kabinet-Heemskerk (1908-1913) in de schijnwerpers geplaatst. Zoals redacteuren Gerrit Schutte en Dick Kuiper in hun inleiding opmerken is van de drie christelijke coalitiekabinetten het kabinet-Heemskerk 'ten onrechte' het minst bekend. Om dit recht te zetten hebben zij een tiental historici uitgenodigd om in beknopte opstellen over steeds één ministerie of ontwikkeling de betekenis van dit kabinet in kaart te brengen.

Nu verdient het kabinet-Heemskerk alleen al als langst zittend kabinet uit de parlementaire geschiedenis enige aandacht. Het werd in 1908 gevormd na de voortijdige val van het liberale kabinet-De Meester, dat afhankelijk was van sociaaldemocratische gedoogsteun. Ook het kabinet dat de antirevolutionair Th. Heemskerk met enige hulp van koningin Wilhelmina en zeer tegen de zin van partijleider Abraham Kuiper tot stand bracht steunde aanvankelijk niet op een parlementaire meerderheid. De verzoenende toon waarmee Heemskerk vervolgens parlement en volk tegemoet trad, bleek na de antithese van de

voorgaande kabinetten echter het juiste recept om tijdens de verkiezingen van 1909 een ruime meerderheid te verwerven.

Achteraf deed vermoedelijk juist deze relatief rustige regeerstijl het kabinet-Heemskerk in de schaduw belanden van het extraparlamentaire ‘oorlogskabinet’-Cort van der Linden dat hem in 1913 opvolgde. Hier toont zich nu de waarde van de voorliggende bundel: de afzonderlijke departementen, maar ook de verkiezingsstrijd en de kabinetsformatie worden in het volle licht gezet. Sommige bijdragen borduren daarbij voort op eerdere publicaties, zoals de in 2006 verschenen biografie van kabinetsleider Th. Heemskerk, maar de bundel biedt ook nieuw bronnenonderzoek. Getoond wordt hoe ook dit kabinet langlopende problemen oploste (sociale wetgeving, defensie), ontwikkelingen in gang zette (koloniaal beleid, buitenlandse politiek) en strijd leverde.

De redacteuren van de bundel presenteren het kabinet-Heemskerk echter niet alleen als vergeten, maar ook als christelijk kabinet. Opgemerkt wordt hoe Heemskerk, de tot de orthodoxie bekeerde zoon van de conservatieve kabinetsleider J. Heemskerk Azn., met zijn kabinet duidelijk maakte ‘wat christelijke politiek was: principiële, praktisch en gouvernementeel’ (17), ondanks zijn nadrukkelijk van Kuypers antithese afwijkende toon en stijl. De verschillende elementen van deze christelijke politiek, zoals het christelijk-sociale denken achter de sociale wetgeving van minister A.S. Talma, de zedelijkheidswetten van minister E.R.H. Regout en het koloniaal beleid van A.W.F. Idenburg, keren terug in de afzonderlijke bijdragen. Toch is daarmee van een duidelijke rode draad geen sprake. Allereerst laat zich voor veel andere beleidsterreinen het ‘christelijk’ karakter nauwelijks meten: voor het ministerie van Buitenlandse Zaken bijvoorbeeld wordt slechts opgemerkt dat hier, anders dan onder Kuypers, geen politicus maar een diplomaat werd aangezocht. Den Hertog, die deze bijdrage voor zijn rekening nam, richt zich in de rest van zijn opstel dan ook liever op de hervormingen van de

diplomatieke politiek. Maar ook in bijvoorbeeld de bijdrage van Van Krieken over Talma wordt het christelijk karakter van diens wetgeving niet werkelijk gethematiseerd.

Gezien de rijkdom van de afzonderlijke bijdragen vormt het ontbreken van een overkoepelende vraag geen bezwaar voor wie slechts één of enkele aspecten van het kabinet wil zien toegelicht. Wie de verschillende bijdragen achter elkaar leest moet echter constateren dat door de verschillende benaderingen van de auteurs ook verdubbelingen en nieuwe ‘gaten’ ontstaan. De lezer bijvoorbeeld die in het zowel spannende als onthullende opstel van De Bruijn heeft gelezen hoe Kuypers in 1908 buiten de kabinetsformatie werd gehouden met de belofte dat hij na de verkiezingen van 1909 wellicht alsnog tot het kabinet kon toetreden, is teleurgesteld wanneer nergens in de bundel op dit ‘vervolg’ wordt teruggekomen. Ook het in de inleiding aangestipte grondwetsbeleid van Heemskerk – dat de weg hielp bereiden voor de pacificatie van 1917 – wordt helaas niet verder uitgewerkt.

Behalve deze soms wat moeizame samenhang en een enkel schoonheidsfoutje – over de volgorde waarin de twee broers Regout tot het kabinet toetraden worden in de bijdragen van Tanja en Van Kessel uiteenlopende mededelingen gedaan – is vooral de slordige redactie van de inleiding opmerkelijk. Jammer, want dit is zeker geen maatstaf voor de overige, doorgaans vlot geschreven bijdragen die stuk voor stuk zowel behulpzame als erg leesbare aanmoedigingen vormen tot verder onderzoek naar dit onderbelichte kabinet. Juist daarom is het te hopen dat de redactie van het jaarboek met het voortzetten van deze voorzichtige traditie van kabinetsbundels niet wacht tot in 2025 het eerste kabinet-Colijn kan worden herdacht.

Schuyt, Kees, *Het spoor terug. J.B. Charles | W.H. Nagel 1910-1983* (Amsterdam: Balans, 2010, 640 blz., ISBN 978 94 600 3240 0).

Onder het pseudoniem J.B. Charles kreeg Willem H. Nagel in 1953 landelijke bekendheid door de publicatie van zijn *Volg het spoor terug*. Het was een controversieel maar ook onthullend boek waarin hij zich keerde tegen het fascistische kwaad dat hij in de oorlog als verzetsman had bevochten en dat volgens hem sedert enige jaren opnieuw de kop op stak. Met dit boek verzette hij zich tegen het herstel van het vooroorlogse gezag in Nederland dat er onder andere toe geleid had dat 'landverraders' niet of in onvoldoende mate waren bestraft en zelfs opnieuw belangrijke functies bekleedden. In zijn ogen waren in 1940-1945 verzetsmensen de enigen geweest die echt 'goed' waren. De morele maatstaven die de basis van de daden van het verzet waren geweest hadden dan ook de richtlijnen voor de naoorlogse politiek en samenleving moeten vormen. Toen dat niet gebeurde, ging hij als J.B. Charles (ontleend aan één van zijn namen als verzetsman) opnieuw in verzet.

Volg het spoor terug werd een klassieker in de Nederlandse literatuur. Het deed met zijn controversiële stellingname en zijn aanklacht tegen 'misdaden tegen het burgerlijk fatsoen en geweten' veel stof opwaaien. Een run op de boekhandels en talloze herdrukken waren het gevolg. Later, in 1962 kreeg het boek een opvolger in J.B. Charles' *Van het kleine koude front* dat even onverzoenlijk was waar het de aantasting van de morele maatstaven van het verzet in de oorlog betrof. Die onverzoenlijkheid gold overigens ook de 'weervarkens', ex-communisten die volgens hem meedraaiden met de wind van de tijd en die geen eigen overtuiging of moreel besef hadden. De artikelen in deze bundel bleken naadloos te voorzien in de behoefte van een jonge generatie Nederlanders aan een scherpe definiëring van goed en kwaad waarmee ze zich af konden zetten tegen de generatie van hun ouders.

Verzetsman en literator zijn twee van de vijf 'gezichten' van Willem Nagel die Kees Schuyt in deze indrukwekkende biografie als leidraden neemt. Nagel was ook een jurist met een internationale reputatie. Met zijn proefschrift over de golven van verhoogde criminaliteit in de jaren dertig in het Oost Brabantse Oss (1949) toonde hij het belang van onderzoek naar de oorzaken van crimineel gedrag aan en werd hij de grondlegger van de Nederlandse criminologie. Later verschoof zijn belangstelling naar de relatie tussen dader en slachtoffer en naar de politieke criminaliteit. Schuyt is zelf ook jurist (en socioloog) en promoveerde in 1972 bij Nagel. Door uitgebreid in te gaan op een aantal belangwekkende kwesties in Nagels vakgebied en door een scherp beeld te schetsen van Nagels werkwijze als jurist en hoogleraar weet hij ook deze kant van Nagels bestaan inzichtelijk te maken. Nagel als dichter en stimulerende medewerker van de literaire tijdschriften *Podium* en *Maatstaf* en zijn rol als 'public intellectual' in het Nederlandse maatschappelijke debat maken de vijf gezichten compleet. Daarnaast komt ook Nagels persoonlijke leven, als echtgenoot, vader en vriend ruimschoots aan bod.

Schuyt heeft vooral gezocht naar elementen die eenheid konden aanbrengen in de ogenschijnlijke onverenigbaarheden van Nagels publieke bestaan. De constatering dat Nagels angst voor de terugkeer van het fascisme zijn naoorlogse leven heeft beheerst is misschien wel het belangrijkste eenheidschepende element te noemen. In de beschrijving van Nagels maatschappelijke activiteiten en van zijn poëzie laat Schuyt keer op keer zien dat de angst voor het Beest in de mens Charles/Nagel nooit meer losliet. Aan die angst ontleende Nagel zijn levenslange boosheid (maar ook zijn wankelmoedigheid), zijn weigering compromissen te sluiten ten gunste van politieke doelen, en zijn anti-Duitse gezindheid. Om er greep op te krijgen, schreef hij gedichten en ging hij steeds weer het publieke debat aan over actuele kwesties zoals de toelating van fascistisch Spanje tot de NAVO of de